

Rudawy na granicy Saksonii i Czech / Das Erzgebirge an der Grenze zwischen Sachsen und Böhmen (CZ)

„Zdumiewające, jak niewiele współcześni ludzie wiedzą o koronce, zarówno jeśli chodzi o produkcję, jak i historię wyrobienia tych delikatnych struktur. Myśląc o koronce wyrabianej ręcznie dzisiejsze pokolenie w najlepszym wypadku łączy ją z koronkarkami z pasma Rudaw w Saksonii (...)”.

„Es ist immer wieder erstaunlich, wie wenig die heutigen Menschen über textile Spitzen wissen, sowohl was die Herstellung als auch die keineswegs uninteressante Geschichte dieser trotz allem überaus beliebten zarten Gebilde angeht. Bei der Erwähnung handgearbeiteter Spitze denkt die heutige Generation bestenfalls an die Spitzenklöppelei des Erzgebirges. (...)“

Koronki ze Śląska

„(...) Fakt, że dawne niemieckie ziemie były przez prawie 200 lat miejscem produkcji koronkarskiej na niemalą skalę, pozostaje w dużej mierze nieznany, nawet specjalistom. Wiele śląskich miejscowości mogło się poszczycić posiadaniem manufaktur koronki klockowej, a jeszcze nie tak dawno temu Karkonosze były centrum niemieckiej koronki igielkowej. Mimo, że śląska koronka nie była tak znana, jak jej słynne siostry z Francji, Belgii i Włoch, to potrafiła, w pewnym zakresie, z nimi się mierzyć, a nawet zdobywać najwyższe wyróżnienia (...)”.

Spitzen aus Schlesien

„(...) Daß eine andere ehemals deutsche Landschaft fast 200 Jahre die Heimat einer nicht unbedeutenden Spitzenherstellung war, ist selbst Fachleuten zumeist unbekannt. Dabei dürfen viele schlesische Orte sich rühmen, einmal Klöppelspitzenmanufakturen besessen zu haben. Bis vor nicht allzulanger Zeit war das Riesengebirge überdies das Zentrum der deutschen Nadelspitze. Weder gleich die schlesische Spitze nicht so bekannt war wie ihre berühmten Schwestern aus Frankreich, Belgien und Italien, so konnten sie sich doch in Teilbereichen mit ihnen messen und brachten es sogar zu höchsten Ehren (...)”.

Gisela Graff-Höfgen:
Śląskie koronki. Dokumentacja Śląskiego koronkarstwa klockowego i igielkowego (2020)
Schlesische Spitzen Eine Dokumentation über die schlesische Klöppel- und Nadelspitzenherstellung (1974)

Koronarki, początek XX wieku, Karkonosze / Spitzenarbeiterinnen, Anfang des 20. Jahrhunderts, Riesengebirge
Zbiory/Sammlung: Gisela Graff-Höfgen

Koronarka, początek XX wieku, Karkonosze / Spitzenarbeiterin, Anfang des 20. Jahrhunderts, Riesengebirge
Zbiory/Sammlung: Gisela Graff-Höfgen

Koronarka z Gottesgab, (Boll Darf) ok. 1920 r., fot. Otto Ehrhardt
Klöpplerei, Gottesgab, (Boll Darf) um 1920. Fot. Otto Ehrhardt
Zbiory/Sammlung: Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden, Deutsche Fototek

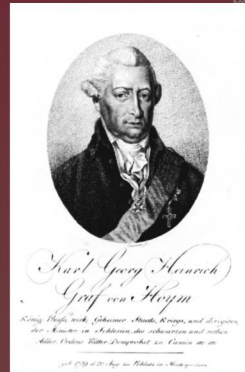
Koronarki, Rudawy, fot. Hermann Krauß / Klöppel, Erzgebirge, Fot. Hermann Krauß
Zbiory/Sammlung: Sächsische Landesbibliothek – Staats- und Universitätsbibliothek Dresden, Deutsche Fototek

Fryderyk II Wielki, król pruski. (1712-1786)
/Friedrich II., genannt der Große, König von Preußen
Zbiory/Sammlung: Sächsische Landesbibliothek – Staats-
und Universitätsbibliothek Dresden, Deutsche Fotothek.

Ernst Wilhelm von Schlabrendorff (1719-1769), minister prowincji Śląska,
portret autorstwa Johana Heinricha, zginięnie dzieła
ze zbiorów Sächsische Museum für Kunstgewerbe und Altertümer, Schlossmuseum;
/Ernst Wilhelm von Schlabrendorff (1719-1769), schlesischer Provinzialminister;
Porträt von Johann Heinrich (Werk verschollen), aus der Sammlung
des Sächsischen Museums für Kunstgewerbe und Altertümer, Schlossmuseum.

Karl Georg von Hoym (1739-1807) minister prowincji Śląska
/Karl Georg von Hoym (1739-1807), schlesischer Provinzialminister
Zbiory/Sammlung: Universitätsbibliothek Leipzig
— Porträtstichsammlung (Leipzig), Deutsche Fotothek.

„Na Śląsku, podobnie jak i poza nim, dwa czynniki miały decydujące znaczenie dla rozwoju przemysłu koronkarskiego: warunki geograficzne i cele polityki gospodarczej państwa. Przez dwa stulecia pracę śląskich manufaktur nie tyle wyznaczała moda, ile polityka.

(...) Podczas panowania austriackiego – być może poza wyjątkami **Białą Prudnicką** i **Jelenią Górą** – na Śląsku prawdopodobnie nie wytwarzano koronek.

(...) Właściwa produkcja koronek na Śląsku rozpoczęła się po zawarciu w 1763 r. traktatu pokojowego w Hubertzburgu [traktat kończący wojnę siedmioletnią 1756-63; między Prusami a Austrią i Saksonią, kiedy to Prusy zatrzymały Śląsk] Wtedy to, Fryderyk Wielki z pomocą swojego ministra Schlabrendorffa przystąpił do usuwania skutków wojny i budowania systemu gospodarczego przynoszącego korzyści materialne. (...) Klasztorom żeńskim na Śląsku minister narzucił zakładanie manufaktur, w których miało powstać dziesięć przedsiębiorstw, z czego siedem miało być związanych z zakładami koronkarskimi. W rzeczywistości powstało dziewięć przedsiębiorstw i pięć zakładów koronkarskich. Przez cały okres – od podpisania pokoju hubertzburckiego do śmierci Fryderyka Wielkiego w 1786 r. – powstały na Śląsku 44 zakłady: 1 kalnie płótna lnianego, przędzy nitkowej, przędzy tureckiej koronki, antuażu [rodzaj koronki klockowej z przewagą płócienną, wykonywanej z nici lnianych o różnej grubości] oraz 18 zakładów koronki annaberskiej [od Annaberg-Buchholz (Rudawy)] tj. koronki klockowej. Przy wyrobie koronki klockowej w zakładach pracowały setki dzieci, uczennice siostr zakonnych, jak również one same.

Idąc za przykładem Colberta (Francja), Schlabrendorff i jego następca Hoym promowali zakładanie świeckich zakładów koronkarskich, zachęcając licznymi przywilejami koronkarki z innych krajów do emigracji na Śląsk.

Gisela Graff-Hoffgen:
Spitzke koronki. Dokumentacja śląskiego koronkarstwa klockowego i igielkowego (2020)

„Wie anderswo waren auch in Schlesien zwei Faktoren bestimmend für die Einführung der Spitzenindustrie: die geographischen Gegebenheiten und die wirtschaftspolitischen Ziele des Staates. Zwei Jahrhunderte lang bestimmte nicht so sehr die Mode in den schlesischen Spitzenmanufakturen als vielmehr die Politik.

Während der österreichischen Herrschaft wurden – vielleicht mit Ausnahme von **Zülz und Hirschberg** – in Schlesien vermutlich keine Spitzen erzeugt.

Die eigentliche Spitzenproduktion Schlesien begann nach dem Hubertburger Frieden 1763, als Friedrich d. Gr. daran ging, mit Hilfe seines Ministers v. Schlabrendorff die Kriegsfolgen zu beseitigen und ein merkantilistisches Wirtschaftssystem nach französischem Vorbild aufzubauen. Voraussetzung für ein solches System sind die Errichtung einer bodenständigen Industrie sowie ein Einfuhrverbot ausländischer Erzeugnisse zu deren Schutz.

Den geistlichen Stiften in Schlesien wurde von Schlabrendorff die Gründung von Manufakturen auferlegt, u. a. sollten 10 Zwirnfabriken, von denen 7 mit Spitzenfabriken verbunden sein sollten, gegründet werden. Tatsächlich entstanden, wie Fechner aufführt, 9 Zwirn- und 5 Spitzenfabriken. Im Ganzen wurden vom Hubertburger Frieden bis zum Tode Friedrich 1786 errichtet (lt. Fechner): 44 Leinenband-, Zwirn-, Kanten-, Entoilagen- und Türkisch-Garnfabriken und 18 Fabriken von Annaberg-Spitz (gemeint sind Klöppelspitzen). In diesen Fabriken arbeiteten Hunderte von Kindern, die Lehrmädchen der Nonnen und sie selbst, soweit sie Spitzten Klöppelten.

Nach dem Vorbild Colberts (Frankreich) förderten Schlabrendorff und sein Nachfolger Hoym die Errichtung weltlicher Spitzenmanufakturen, indem sie ausländische Spitzenhersteller durch Erteilung von Privilegien zur Einwanderung nach Schlesien ermunterten.“

Gisela Graff-Hoffgen:
Schlesische Spitzen Eine Dokumentation über die schlesische Klöppel- und Nadelspitzenherstellung (1974)

Wkrótce Fryderyk Wielki wydał pierwsze zakazy mające na celu ochronę przemysłu krajowego. Zakaz z 1764 r. używania *jedwabnych i bogato zdobionych koronek*, był skierowany przeciwko Austrii. W 1765 r. Prusy wprowadziły blokadę handlową Saksonii, zakazując tranzytu przez terytorium Śląska do Rzeczypospolitej, saksońskich koronek brzeźnych, koronek flamandzkich i antuaży.

W 1769 r. wprowadzono zakaz importu na Śląsk *obcych koronek i koronek flamandzkich*, który został ponowiony w 1779 r. Z tego jasno wynika, że jeszcze w 1779 roku Śląsk nie był w stanie wytworzyć wystarczającej ilości koronek dla zaspokojenia popytu wewnętrznego. Ale już pomiędzy rokiem 1786 a 1806 śląskie zapotrzebowanie na koronkę było pokrywane przez własną produkcję. Pruski minister Hoym, podobnie jak francuski Colbert, wymuszając otwieranie zakładów koronkarskich nie spotkał się z aprobatą. Ważniejsza od wyrobu koronki na Śląsku była produkcja adamaszku. Aby wesprzeć produkcję koronek, wspomagał klasztory, zwalniając je z nałożonych na nie obowiązków.

Gisela Gräff-Höfgen:
Śląskie koronki. Dokumentacja śląskiego koronkarstwa klocekowego i igłowego (2020)

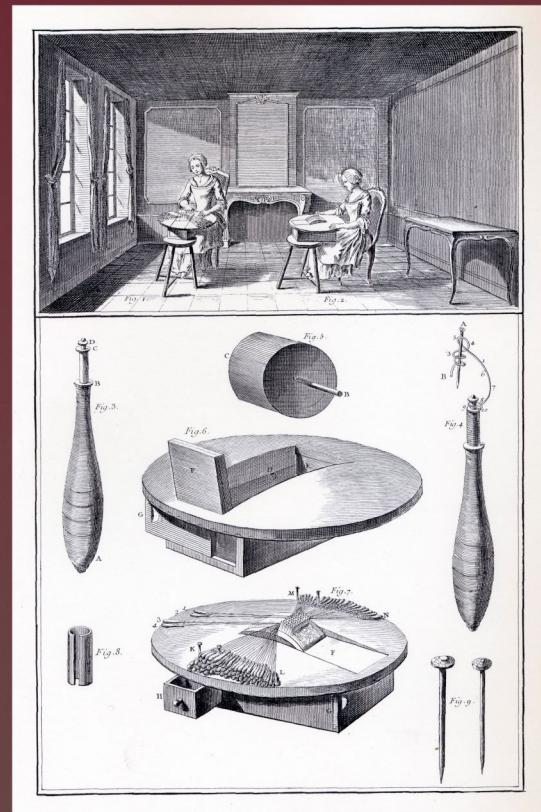
Schon bald wurden von Friedrich zum Schutz der einheimischen Industrie die ersten Verbote erlassen. Gegen Österreich richtete sich das Verbot von *seidenen und reichen Spitzen* von 1764. 1765 errichtete Preußen eine Handelssperre gegen Sachsen durch das Verbot der Durchfuhr sächsischer Kanten, Spitzen und Entoilagen über schlesisches Gebiet nach Polen. 1769 kam es zu einem Einfuhrverbot für *fremde Spitzen und Kanten* nach Schlesien, das 1779 nochmals für fremde Kanten erlassen wurde, da diese Waren in Schlesien ebenso gut wie im Ausland hergestellt würden oder werden könnten.

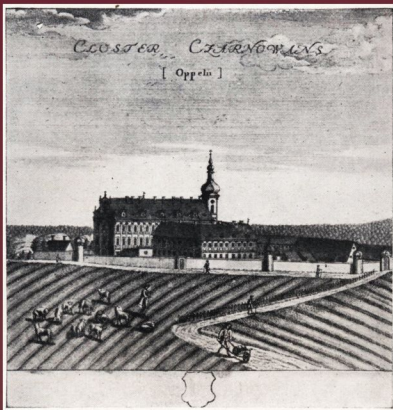
Aus dieser Formulierung geht hervor, daß Schlesien 1779 noch nicht in der Lage war, genügend Spitzen für den Eigenbedarf zu erzeugen. Fechner führt jedoch an, daß zwischen 1786 und 1806 der schlesische Konsum an Spitzen aus der eigenen Produktion gedeckt wurde.

Genauso wie Colbert, der bei seiner zwangsweisen Einführung von Spitzenmanufakturen ab 1665 auf wenig Gegenliebe beim Volk gestoßen war, mußte auch Hoym Misserfolge verbuchen und Rückzieher machen. Wichtiger als die Spitzenproduktion war ihm die Damastfabrikation in Schlesien. Um sie zu unterstützen, verkaufte er Aktien an die geistlichen Stifte, wodurch sie der ihnen auferlegten Verpflichtungen ledig wurden.

Gisela Gräff-Höfgen: *Schlesische Spitzen. Eine Dokumentation über die schlesische Kloppe- und Nadelspitzenherstellung*

Produkcja koronki klocekowej / Die Kloppe- und Nadelspitzenproduktion.
Ryc. / Bilder aus: Gisela Gräff-Höfgen,
Die Spitze. Ein Lexikon zur Spitzenkunde (1981).

Klasztor w Czarnowasch, widok 1737 / Kloster Czarnowaz, Stich aus dem Jahr 1737
 Ilustracja z monografii / Bilder aus: Ernst Lange: Kloster Czarnowaz, 1930.

Szkola koronki klockowej w klasztorze / Die Klöppelspitzenschule im Kloster.
 Ilustracja z / Bilder aus: Bury Palliser: History of Lace, 1902.

Opole i Czarnowas

„O słaskim wyrobie koronek klockowych wraz z niezbędną do ich wyrobu produkcją przędzy nitkowej Hermann Fechner i Ernest Lange [niemieccy miłośnicy regionalizmu] podają poniższe szczegółowe informacje:

CZARNOWASY (POWIAT OPOLE)

„Zakonnice z tego klasztoru robią swoje słynne koronki na dziewięciu poduszkach. Prawdopodobnie około 1800 r. ich wyrób został wstrzymany. (...) 13 października król zwrócił się do władz kamery śląskiej z prośbą o sporządzenie wykazu zakładów, które każdy klasztor musiałby założyć celem realizacji programu rządowego. Schlabrendorff wysłał taki dokument 25 VIII 1766 r. (...) Przy klasztorze w Czarnowasch zostało zapisane: założenie manufaktury delikatnej przędzy nitkowej lub koronek klockowych. Według raportu z 1774 r. koronki uznano za piękne. Schlabrendorff zlecił również założenie zakładu przędzy nitkowej niezbędnej do wyrobu koronek, ponieważ brakowało jej na Śląsku. Klasztor posiadał też bielarnię, która zaprzestała działania w 1782 r.”

Ernst Lange: Kloster Czarnowaz (1930)

„OPOLE:

Wyrób koronek klockowych w klasztorze w 1769 r. został zakończony”. Fechner stwierdza: koronkarstwo klockowe wspierane z tak wielkim zaangażowaniem nie zakorzeniło się na Śląsku. Według zebranych przez niego informacji, w roku 1806 roku istniało jeszcze tylko 6 zakładów, z wyliczonych przez niego wcześniej co najmniej 37.”

Giisela Graff-Höfgen:

Śląskie koronki. Dokumentacja śląskiego koronkarstwa klockowego / ipełowego (2020)

Opeln und Czarnowanz

Zur schlesischen Klöppelspitzfabrikation einschließlich der nötigen Zwirnfabrikation machen Hermann Fechner und Ernst Lange im Einzelnen folgende Angaben:

CZARNOWANZ (KRS. OPELNU)

Die Nonnen des Stiftes ließen auf 9 Polstern ihre berühmten Spitzen arbeiten. Vermutlich um 1800 hörte die Fabrikation auf. (...) Am 13. Oktober 1764 forderte der König von seinen schlesischen Kammern eine Aufstellung der Unternehmen, die jedes Kloster zur Durchführung des Regierungsprogramms ins Leben zu rufen hätte. Schlabrendorff sandte dem Kabinett am 25. August 1766 eine solche (...) Dem Kloster Czarnowanz wurde danach vorgeschrieben: die Errichtung einer Fabrik für feinen Zwirn oder kanten. (...) So wurde also eine Zwirn- und Kantenfabrik errichtet: Nach einem Bericht von 1774 fielen die Spitzen schön aus: es wurde auf 9 Polstern gearbeitet. Der Betrieb einer Zwirnfabrik war von Schlabrendorff deshalb angeordnet worden, weil es den Spitzenfabriken in Schlesien an Zwirn fehlte. Das Stift legte auch eine Bleiche an, die 1782 wieder einging. Ernst Lange: Kloster Czarnowanz (1930)

Ernst Lange: Kloster Czarnowanz (1930)

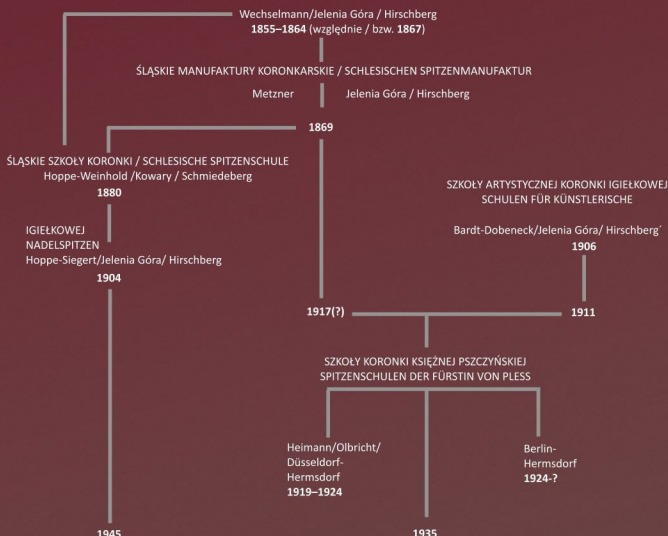
OPELNU

Die Spitzenfabrikation des Klosters hörte 1769 auf. Fechner stellt abschließend fest, daß die mit nicht geringem Eifer und Nachdruck geförderte Spitzenklöppelei in Schlesien nicht Wurzel gefasst hatte. Nach seinen Angaben existierten im Jahre 1806 nur noch 6 Spitzenfabriken (von mindestens 37, die er aufführt).

Giisela Graff-Höfgen: Schlesische Spitzen.

Eine Dokumentation über die schlesische Klöppel- und Nadelspitzenherstellung (1974)

DRZEWO GENEALOGICZNE ŚLĄSKICH SZKÓŁ KORONKI / STAMMBAUM DER SCHLESISCHEN SPITZENSCHULEN

Śląska koronka igielkowa

Wprowadzenie mechanicznych przędzalni i tkalni na początku XIX w., doprowadziło do wyparcia konkurencyjnego tkactwa chałupniczego. Wiele kobiet zajmujących się wcześniej tkactwem domowym stało się teraz bezrobotnymi. Sprzyjało to wprowadzeniu koronkarstwa igielkowego w rejonie Karkonoszy. Rząd pruski wykorzystał tu wiedzę i doświadczenie (zdobyte w bezkonkurencyjnej w tej dziedzinie Belgii) berlińskiego kupca koronarskiego Johanna Jakoba Wechselmanna. Na początku 1855 r. zawarł z nim pięcioletni kontrakt.

W maju 1855 r. Wechselmann rozpoczął od założenia trzech szkół, z których każda prowadzona była przez mistrzynię rękodziela pochodzącą z Belgii, która na miejscu szkolila kobiety i dziewczęta w wyrobie koronek brukselskich. (...) Na początku 1859 r. Wechselmann zatrudniał 1400 pracownic. Były one szkolone nie tylko przez belgijskie, ale również przez austriacko-czeskie nauczycielki z Czech, zarabiając do dwóch talarów tygodniowo, czyli w okresie nauki (na ogół trwającej sześć miesięcy), początkujące pracownice i dzieci zarabiały więcej niż wcześniej przy krosnach i w przędzalniach.

Gisela Graff-Höfgen: *Śląskie koronki. Dokumentacja śląskiego koronkarstwa blokowego i igielkowego (1974)*

Durch die Einführung der mechanischen Spinnerei und Weberei konnte es mühelos die Konkurrenten auf dem Gebiet der Hausweberei aus dem Feld schlagen. (...)

Die Voraussetzungen für eine Einführung der Nadelspitze im Riesengebirge waren somit sehr günstig. Der preußischen Staatsregierung war die Initiative eines Berliner Spitzenhändlers Johann Jakob Wechselmann, der in Belgien Kenntnisse und Erfahrungen in der Spitzenindustrie gesammelt hatte. Der preußischen Staatsregierung mit ihm einen regelrechten Vertrag am 24. Januar 1855 auf fünf Jahre abschloss.

Im Mai 1855 begann Wechselmann sein Unternehmen mit der Gründung von drei Schulen, an deren Spitze jeweils eine in Belgien angeworbene Meisterin stand, die die Frauen und Mädchen in die Herstellung Brüsseler Spitzen einwies. (...) Zu Beginn des Jahres 1859 beschäftigte Wechselmann schon 1400 Arbeiterinnen, die außer von belgischen auch von böhmischen Lehrerinnen unterrichtet wurden.

Ausgebildete Arbeiterinnen verdienten bis zu zwei Taler wöchentlich. Während der Ausbildungszeit, die im Allgemeinen sechs Monate dauerte, wurde den Anfängerinnen und den Kindern mehr gezahlt, als sie bis dahin mit ihrer Arbeit am Webstuhl oder Spinnrocken erworben hatten.

Gisela Graff-Höfgen: *Schlesische Spitzen. Eine Dokumentation über die schlesische Klopfer- und Nadelspitzenherstellung (1974)*

Jeleniogórskie Szkoły Koronki Igielkowej

Lata 1906-1914 można bez przesady określić „rozkwitu śląskiej koronki”. Nie potrzebowano już sięgać po obce wzory. W kraju i zagranicą doceniano wyrafinowane struktury jej wzorów, wykonywanie według projektów znanych artystów.

„Śląskie Szkoły Koronek M. Hoppe & M. Siegart”

Dwie firmy zdołały nadać koronce igielkowej jej charakterystyczną śląską stylistykę. Pierwszą z nich były „Śląskie Szkoły Koronek”, założone w Kowarach w latach 80. XIX w. przez Marię Hoppe i jej siostrę Berthę Weinhold. Maria Hoppe była kobietą bardzo przedsiębiorczą, umiała przyciągnąć uwagę dworu pruskiego. Później do firmy dołączyła jej córka Margareta Hoppe-Siegart, która w latach 1896-1897 uzyskała wykształcenie projektantki wzorów w szkole artystycznej we Wrocławiu. Produkty firmy działającej teraz pod nazwą „Śląskie Szkoły Koronek M. Hoppe & M. Siegart”, mieszczącej się już wtedy w Jeleniej Górze, charakteryzowały się znakomitą wykończonością. Wkrótce przyniosły właścicielkom upragniony tytuł *Nadwornej Dostawcy Królowej Prus*. Margareta Hoppe-Siegart prowadziła firmę w Jeleniej Górze do 1945 roku.

Gisela Graff-Höfgen
Śląskie koronki. Dokumentacja śląskiego koronkarstwa blokowego i igielkowego (2020)

Die Hirschberger Nadelspitzenschulen

Die Jahre zwischen 1906 und 1914 kann man ohne Übertreibung als die „Blütezeit der schlesischen Spitze“ bezeichnen. Endlich hatte die schlesische Spitze es nicht mehr nötig, fremde Muster zu imitieren. Im In- und Ausland schätzte man nun die anspruchsvollen Gebilde und Muster, die nach Entwürfen namhafter Künstler angefertigt wurden.

Die „Schlesischen Spitzenschulen M. Hoppe & M. Siegart“

Es existierten nur zwei Firmen, die es vermochten ihre Nadelspitzen in einem eigenen, typisch schlesischen Stil anzufertigen. Die erste der beiden waren die von Maria Hoppe und ihrer Schwester Bertha Weinhold in Schmiedeberg (Kowary) in den 1880er Jahren gegründeten „Schlesischen Spitzenschulen“

Maria Hoppe war eine sehr geschäftstüchtige Frau, die es verstand, schon bald die Aufmerksamkeit des preußischen Hofes auf sich zu lenken. Später schloss sich ihre Tochter Margarete Hoppe-Siegart ihrer Spitzenschule an. 1896/97 hatte sie ihre Ausbildung als Musterdesignerin an der Breslauer Kunst- und Kunstgewerbeschule erhalten. Die Produkte der Firma wurden von nun an unter dem Namen „Schlesische Spitzenschulen M. Hoppe & M. Siegart“ vertrieben. Diese befanden sich seit 1904 in Hirschberg. Ihre Spitzen zeichneten sich durch eine hervorragende Ausfertigung aus und trugen Maria Hoppe-Siegart in Kürze den begehrten Titel einer „Königlichen Hoflieferantin“ ein. Sie führte die Spitzenschulen in Hirschberg noch bis zum Jahr 1945 fort

Gisela Graff-Höfgen
Schlesische Spitzen. Eine Dokumentation über die schlesische Kloppe- und Nadelspitzenherstellung (1974)

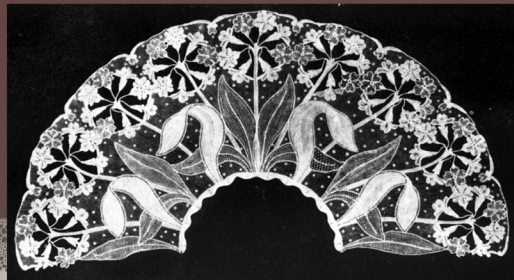
Margareta Hoppe-Siegart w wieku prawie 90 lat
/Margarete Siegart-Hoppe, fast 90 jährig
Zdjęcie ze zbiorów prywatnych Giseli Graff-Höfgen
/ Bilder aus Privatsammlung von Gisela Graff-Höfgen

Kolnierzyk w stylizowane manierystyczne, Początek XX w. (Śląskie Szkoły Koronki)
/ Kragen mit schweblicher Musterung, Anfang 20. Jahrhundert, (Schlesische Spitzenschulen).
Zdjęcie ze zbiorów prywatnych Giseli Graff-Höfgen
/ Bilder aus Privatsammlung von Gisela Graff-Höfgen

Fragment welonu ślubnego w stylizację brukuelskiej, koronka z aplikacjami.
Początek XX w. (Śląskie Szkoły Koronki).
Zdjęcie ze zbiorów prywatnych Giseli Graff-Höfgen
/ Bilder aus Privatsammlung von Gisela Graff-Höfgen

Pokrycie wachlarza, koronka igielkowa z motywami kwiatu pierwiosnika.
Początek XX w. (Śląskie Szkoły Koronki) / Fächerblatt mit Himmelsschlüsselchen in Nadelspitze.
Anfang 20. Jahrhundert, (Schlesische Spitzenschulen).
Zdjęcie ze zbiorów prywatnych Giseli Graff-Höfgen / Bilder aus Privatsammlung von Gisela Graff-Höfgen.

